

RAAMAT LIIVIMAA TALURAHVA OLUKORRAST POOLA JA ROOTSI AJAL

Jürgen Heyde. Bauer, Gutshof und Königsmacht. Die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561–1650. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2000. – Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 16.

Jürgen Heyde 1998. aastal Berliini Vabas Ülikoolis doktoritööna kaitstud ja nüüd eraldi raamatuna ilmunud uurimus käsitleb Liivimaa talurahva õiguslikku, majanduslikku ja sotsiaalset olukorda Poola ja Rootsi võimuperioodil. Keskseks küsimuseks oli, millist mõju avaldasid talumajandusele ühelt poolt riiklik agraarpoliitika ja teiselt poolt mõisaomanike majanduslikud huvid. Juba sissejuhatavalt on J. Heyde seda meelt, et taluraha sotsiaal-majanduslikke suhteid mõjutas vähem poliitiliste valitsejate vaheldumine, sealhulgas Poola ja Rootsi võimukandjate agraarpoliitika, kui kohapealne mõisamajandus. Mõlema riigi agraarpoliitika oli ebaselge – kuigi nõuti taluraha olukorra parandamist, anti aadlikele talupoegade arvel soodustusi.

Püstitatud eesmärgi saavutamiseks vaatleb J. Heyde oma töös esmalt Vene–Liivimaa sõja puhkemist, Vana-Liivimaa konföderatsiooni kokkuvõrsemist ja uute valitsejate – Poola ja Rootsi – poliitilisi maa haldamise kontseptsioone, provintsis loodud valitsemisstruktuure, riiklikku aadli- ja talurahvapoliitikat ning mõlema võimu majandusaluseid. Töö teises osas analüüsib autor mõisamajanduse arengut ja talupoegade tööd mõisas. Kolmandas osas on lähema vaatluse all otseselt talumajandus ja taluraha sotsiaalne struktuur.

Geograafiliselt on uurimisalaks valitud Põhja-Liivimaa (tänapäevane Lõuna-Eesti), mis oli alates 1582. aastast Poola valduses. Ala piirnes põhjas Rootsi Eestimaa provintsiiga. Keskendumine eestlaste asualale Liivimaal tulenes eestlaste ja lätlaste erinevast asustusviisist. Eesti talupojad elasid valdavalt küladest, lätlastel oli levinuimaks asustusvormiks haja- ehk üksiktalud. Asustuse eripära avaldas erinevat mõju talupoegade sotsiaalsele struktuurile ja mõisamajanduse arengule.

Ajaliselt on vaatluse all periood 16. sajandi keskpaigast 17. sajandi keskpaigani. 1558. aastal puhkes Vene–Liivimaa sõda ja 1561. aastal varises kokku Liivimaa konföderatsioon. Poliitilise ajaloo muutumine mõjutas oluliselt ka majanduslikke ja sotsiaaldemograafilisi protsesse. 1650. aastateks oli aga maa kuninganna Kristiina valitsuse ajal üle saanud Poola–Rootsi sõdade (1600–1625/1629) purustustest ning kohalikul Liivimaa aadlil õnnestus oma võimu parandada nii majanduslikult kui ka poliitiliselt.

Historiograafiast rääkides oponeerib J. Heyde varasema baltisaksa ajalookirjutusega, mille eesmärgiks oli jälgida n-ö ülemkihtide ajalugu; maa huvid võrdsustati seisuse huvidega. Samuti ei lähtu J. Heyde teise äärmusse kaldunud eesti ja läti rahvuslikust ajalookirjutusest, mis on püüdnud käsitleda ainult taluraha ajalugu. Agraarküsimused olid keskne uurimisteema ka Nõukogude Eesti ajaloolastel. Vastava ala uurimisseisvõeti kokku 1991. aastal ilmunud "Eesti taluraha ajaloo".¹

Eesti ajaloolastest on riiklikku agraarpoliitikat, mõisamajanduse arengut ja talupoegade olukorda, sealhulgas taluraha koormisi ning õiguslikku seisundit Poola-aegses Lõuna-Eestis (1582–1625) uurinud Enn Tarvel. Ta jõudis järeldusele, et talupoegade olukord Poola ajal ei halvenenud, vaid varasemaga võrreldes see staarostimõisates isegi paranes.² Tarveli uurimistulemus erines läti ajaloolase Vassili Dorošenko omast, kes leidis, et Lätis, vastupidi, seoses mõisamajanduse kiire arenguga talupoegade olukord halvenes.³

Üldiselt on J. Heyde poolt kasutatud kirjandus mahukas. Siin on tulnud kasuks autori poola, vene, eesti ja läti keele oskus. Tänu sellele on J. Heyde toonud rahvusvahelisse käibesse mitmed väärtuslikud, kuid seni just keelebarjääri taha jäänud olulised eesti ja läti agraarajaloolased uurimused.

Liivimaa mõisate ajalooallikatest on J. Heyde kasutanud peamiselt publitseeritud revisjoniakte. Nende üllitamisel on olnud suuri teeneid Müncheni ajaloolasel Oleg Roslavlevil, kes aastatel 1965–1973 avaldas suure osa 16. sajandi lõpu Liivimaa staarostkondade arvetest ning 1601., 1624/27. ja 1638. aasta mõisate revisjone. Varase-

¹ Eesti taluraha ajalugu. I. (Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel) Tallinn, 1991.

² E. Tarvel, Fol'vark, pan i poddannij. Agrarnye otnošeniija v polskih vladenijach na territorii južnoj Estonii v konce XVI – načale XVII veka. Tallinn, 1964.

³ V. Dorošenko, Očerki agrarnoj istorii Latvii. Riga, 1960.

matel aegadel on avaldatud 1599. aasta Poola revisjoni, 1600/01. aasta Rootsi katastri, aga ka 1638. aasta Rootsi revisjoni materjale. Publitseerimata arhiiviallikatest on J. Heyde kasutanud eelkõige Rootsi Riigiarhiivi *Livonica* kogus säilitatavaid Liivimaa maaõiguse akte, Pärnu ja Karksi lossiläänide foogtide arveid. Autor on töötanud ka Varsavi Peaarhiivis (1599. aasta privileegide revisjon) ja Moskvas Vanade Aktide Riiklikus Keskarhiivis (Poola 1590. ja 1616. aasta revisjonid).

Oma uurimuse tulemusel näitab J. Heyde, et kogu vaadeldava perioodi jooksul kannatasid Põhja-Liivimaa talupojad kontributsioonide ja loomade äravõtmiste, sõjateenistusse värbamiste, küüditamiste, aga ka maad laastanud epideemiade ning nälja käes. Nende raskuse tõttu on talupojad oma talusid maha jätnud, sageli Venemaale pagunud. Kõige enam purustuste käes vaevelnud provintsi idaosas oli paljudes staarostimõisates Vene-Liivimaa sõja lõppedes kolm neljandikku maadest söötis. Allesjäänud talupoegadel puudusid loomad ja varustus. Olude paranedes 1600. aasta paiku on talupojad tulnud taludesse tagasi. Uus tõsine tagasilöökk tuli Poola-Rootsi sõdade ajal 1600–1625/29. Eriti kannatasid alad, mis jäid Eesti- ja Liivimaa provintside vahele. Samas on sõjategevuse peatudes mahajäetud talude ja purustatud mõisate taastamine ning uute rajamine toimunud kiiresti.

J. Heyde näitab, et nii Poola kui ka Rootsi riigil peaaegu puudus otsene talupojapoliitika. Kui 17. sajandi algul hertsog Karl mõtleski siduda vallutatud alad emamaa õigussüsteemiga, siis see ei õnnestunud. Talupojad jäid mõisate võimu alla. Liivimaa aadli positsioon talupoegade suhtes paranes veelgi 17. sajandi teisel veerandil. Sisuliselt oli nii Poola kui ka Rootsi ajal riiklik talupojapoliitika eelkõige aadlipoliitika. Ehkki keskvoimud ei olnud aadlike lojaalsuses kindlad, ei muutnud riik suhtumist talupoegadesse.

Liivi sõja lõppedes olid Poola võimud lasknud endistele ordumaadele rajada kroonumõisaid. Et suuri kroonuvaldusi hallata, selleks loodi staarostkonnad. Erinevalt aadlimõisate talupoegadest ei olnud kroonumõisate talupojad Poola ajal sunnismaised. Nad võisid oma talust lahkuda ning mujale kas kroonu- või aadlimõisa maadele ümber asuda. Selles osas erines Liivimaa kroonutalupoegade olukord Rootsi valdusalast Eestimaast, aga ka Poolast–Leedust. Samuti oli Liivimaa aadlitalu-poegadel säilinud sunnismaisus. Sellest tulenevalt on pidevalt tegeldud jooksus talupoegade tagasi-nõudmisega.

Kui provintsi vallutas Gustav II Adolf, liideti arvukalt mahajäetud mõisu kroonumõisate komp-

leksidega. Seejärel jagati kroonuvaldus mõne aasta jooksul pea täielikult välja. Endised staarostimõisad läksid Rootsi kõrgeadlile. Koos kroonumõisate kadumisega kadus ka kroonutalupoegade senine õiguslik eriseisund. Kui Rootsi võimud olid esialgu talupoegade liikumiste suhtes tolerantsed, siis 1638. aasta revisjoni ajal on nõutud oma elukohast lahkunud ja põgenenud talupoegade väljaandmist nende endistele omanikele. 1650ndateks aastateks oli talupoegade pagemine Venemaale muutunud tõsiseks probleemiks, mistõttu Liivimaa rüütelkond on pöördunud abi saamiseks ise-gi kuninga poole.

Poola-Rootsi sõja lõppedes taastus Liivimaa mõisamajandus. Peagi hakkasid mõisad oma põlde laiendama. Suurmõisates tekkisid nn kõrvalmõisad. Neist osa anti väikevasallidele. Sellega kasvas ka mõisate külviala. Üldiselt oli põllumajanduse areng väikemõisates kiirem kui suurtes mõisates. Viimased on oma peamised sissetulekud saanud talupoegadelt võetavate koormistena. Väikemõisatele oli olulisem mõisa enda põld. Põllupinna laiendamine oli mõisatele oluline, sest sealt saadud tulu jäi täielikult mõisale. Talumaadelt sai mõis koormiste kujul ainult osa saagist. Ka ei lasknud mõisamaadel erinevalt taludest makse. Lisaks põldudelt saadavale tulule hankisid mõisad sissetulekuid kõrvaltegevustest, levinuim neist oli kõrtsipidamine.

Mõisamajandus tugines pea täielikult talupoegade tööle. Talvel tuli taludel anda inimesi veotööle ja lina ketramiseks. Teotöö ulatus oli eri mõisates erinev. See sõltus mõisamaade suurusest. Rootsi ajal oli kombeks mitte määrata ühtseid norme kogu mõisale, vaid igale talule eraldi. Sel moel sai talupoegi optimaalsemalt ära kasutada ja mitte nõuda nõrkadelt üle nende võimete. Talupoegade teotöö normid on J. Heyde poolt käsitletaval ajal vähe muutunud. Norme suurendada ei võimaldanud taludes valitsev töökäte ja -loomade nappus. Põllupidamise kõrval moodustasid mõisate teise suurema sissetulekuallika talupoegadelt võetavad koormised. Neist tähtsaim oli viljakoormis, mida veel 16. sajandi lõpul on mõõdetud talu adramaade arvu järgi, kuid 17. sajandil domineeris kümnis vastavalt külvatud viljale. Kindlad normid olid mõisale kasulikud, sest neid sai aastateks ette planeerida, kümnis aga kõikus aastast aastas. Talupoegadele omakorda olid fikseeritud normid kahjulikud, sest kehvadel aastatel ei saadud vajalikku saaki kätte. Kindlaid norme oli raske kanda suurtaludel, sest proportsionaalselt adramaade arvuga talupoegade töövoime ei kasvanud. Maksud ei ole Poola ajal talupoegi oluliselt koormanud. Riik sai vajalikud vahendid staarostimõisatest.

Et aga Rootsi võimud andsid kiirelt maa läänidena välja, tuli finantsvajaduste katteks (vägede ülalpidamine) sisse seada maksud, näiteks statsioon. Talupoegadel on tulnud maksta riigile teisigi naturaal- ja rahamakse.

Mõisamajanduse areng tõi kaasa muutusi ka talupoegade sotsiaalses struktuuris. Mõisad vajadid võimalikult palju teotöö- ja maksuvõimelisi talupoegi. Varasemad talupoegade privilegeeritud grupid (vabatalupojad, sõjaväe käsutuses olnud talupojad) kadusid. Eri seisundi moodustasid talupoegadest ametnikud (*Bauernbeamte*). Ka talurahva alamkihid integreeriti mõisamajandusse, üksjalad muutusid täistalupoegadeks ja vabadikele nähti ette töökohustus.

Jürgen Heyde tööd iseloomustab tugev üldistustase, ehkki ta on markeeritud probleeme vaadelnud detailsemalt ka igas linnuseläanis ja staarostkonnas eraldi. Kuigi J. Heyde järeldused ei ole Eesti agraarajaloo puhul alati uudsed, on ta toonud meie senistele teadmistele lisa. Oluline on J. Heyde töö puhul publitseeritud allikate kompleksne läbitöötamine, nende analüüs ning, nagu juba märgitud, eesti ja läti ajaloolaste seni vähe teaduskäibes olnud uurimuste kasutamine. Kui millegi kallal norida, siis J. Heyde oleks võinud rõhutatumalt esile tuua isikliku arvamuse provintsitalupeogade sunnismaisuse astme ja pärisorjuslike sidemete tugevnemise kohta.

T

Enn Küng

800-AASTANE RIIA, BUXHOEVEDENID JA EESTI

Iga põlvepikkune poisikegi teab Eestis piiskop Albertit, kes saab suure ristirüütlite väe eesotsas tule ja mõõgaga ristiusustama meie paganatest esivanemaid. Kroonik Henrik alustab piiskop Albertiga Liivimaa kroonika, Eesti ühe vanima kirjaliku allika kolmandat raamatut: "Issanda aastal 1198 pühitsetakse auväärne Albert, Breemeni toomherra, piiskopiks."¹ Järgnevad kroonika 28 peatükki käsitlevad piiskop Alberti ametisolemise aega aastate kaupa. Kroonik räägib küll suure põhjalikkusega Alberti vägevatest ja Jumalale meelepärastest tegudest Läänemere kallastel, kuid jätab meid paljuski teadmatusse tänasel päeval olulisena tunduva puhul. Nii ei tea me näiteks piiskop Alberti täpset sünniaegagi, mis arvatakse olevat umbes 1165. aasta paiku.

Kroonik jutustab piiskop Alberti teise ametisepühitsemise aasta sündmustest: "Enne piiskopi lahkumist näitavad liivlased talle kätte linna koha, mida nad Riiaks kutsuvad, kas Riia järve järgi või seetõttu, et ta on nagu niisutatud, kuna tal on alumine ja ülemine niisutus. Alumine on niisutus seepärast, et ta on veesoonte ja karjamaade tõttu vesine, või sellepärast, et seal jagatakse patustele täielikku pattude andestust ja seeläbi järelikult ülemist niisutust, mis on taevariik, või et Riia on kastetud uue usuga ja et selle läbi kastetakse ümbruskonna rahvaid pühast ristimise lättest."² Kroonik mängib siin sõnadega "Riga" ja "rigare", mis tähendab ladina keeles, milles kroonika on kirjutatud, "niisutama", "kastma" ja ülekantud tähenduses ka "ristima". Henrik jätkab oma kroonikat: "Kolmandal aastal pärast oma ametisepühitsemist pöördub piiskop koos ristisõdijatega, keda ta oli suutnud saada, Liivimaale tagasi, jätnud pantvangid Saksamaale. Ja samal suvel ehitatakse Riia linn avarale väljale, mille kõrval võis olla laevasadam."³

¹ Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn, 1982, lk 33.

² *Ibid.*, lk 35; vt ka Enn Tarveli kommentaari 11.

³ *Ibid.*, lk 37.